

Occultisme

Probleemomschrijving

Sinds onze moderne westerse samenleving zich in het openbaar steeds meer van God heeft afgekeerd, is de belangstelling voor het occulte toegenomen.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is de enorme rage die ontstaan is rond de boeken en de films over Harry Potter, de tovenaarsleerling.

Stond bijvoorbeeld in de Middeleeuwen het occulte nog in een kwade reuk (denk bijvoorbeeld aan de heksenprocessen; waarbij overigens opgemerkt moet worden dat de meeste vermeende heksen niets met occultisme te maken hadden), in onze tijd zijn ook op dit terrein de meeste taboes doorbroken.

‘Occult’ wordt in het woordenboek omschreven als: verborgen, geheim en ‘occultisme’ als de geheime wetenschappen, spiritisme etc.

Met occultisme wordt in deze bijdrage bedoeld: het gebruik maken van en het daardoor in directe verbinding komen met demonische machten.

Er zijn talloze voorbeelden te geven van occulte invloeden in onze samenleving: astrologie, horoscopen, hekserij, waarzeggerij, zwarte magie en duivelaanbidding (satanskerken).

Ook in bepaalde christelijke kringen bestaat veel aandacht voor het occulte. In de boeken van de Amerikaanse schrijver Frank Peretti (schrijver van ‘theologische thrillers’) wordt een grote plaats ingeruimd voor het bovennatuurlijke: duivels en boze geesten spelen een belangrijke rol.

Wij kunnen deze zaken niet afdoen als onzin. De Bijbel laat ons zien dat de duivel realiteit is. Juist in de tijd van Christus’ omwandeling op aarde manifesteerde de duivelse macht zich in veel bezetenen. En ook in deze tijd, waarin de wereldgeschiedenis zich naar het einde lijkt te spoeden, heeft de duivel grote toorn,

wetende dat hij een kleine tijd heeft (Openb. 12: 12). Hij manifesteert zich steeds driester en openlijker, bijv. in bepaalde genres van de popmuziek, waar openlijk sprake is van duivelaanbidding. In de tijd waarin wij leven heeft het overgrote deel van de mensen in onze westerse wereld de kerk en het geloof de rug toegekeerd. De duivel maakt gretig gebruik van de spirituele leegte die daarvoor is ontstaan. De mens blijft een wezen dat behoefte heeft aan iets dat boven het materiële, het hier en nu, uitstijgt. De belangstelling voor het bovennatuurlijke en het paranormale neemt dan ook sterk toe, vooral ook onder jongeren. Op het gebied van het occulte is veel te vinden op internet. Jongeren blijken daarvan veelvuldig gebruik te maken. Er blijkt bij jongeren sprake te zijn van een naïeve openheid voor occultisme. Dit verschijnsel gaat ook jongeren uit de Gereformeerde Gemeenten niet voorbij. Het gevaarlijke van het zich bezig houden met of zich blootstellen aan occulte krachten is hierin gelegen, dat men altijd of rechtstreeks of indirect met demonische machten in aanraking komt, doordat men zijn geest openstelt voor dit soort krachten.

Anderzijds weten we vanuit de Bijbel ook dat de duivel niet verder kan gaan dan God hem toelaat. We zien dit bijvoorbeeld duidelijk in de geschiedenis van Job.

In Genesis 3 kondigt de Heere al aan dat de kop van de duivel door het vrouwenzaad (Christus) vermorzeld zal worden. Deze belofte is door Christus vervuld op Golgotha.

De profeten in het Oude Testament, in het bijzonder de profeet Jesaja, hebben er voortdurend op gewezen dat God alleen de Machtige is en dat de afgoden niets zijn. De Bijbel laat zien dat God Zich soms zelfs bedient van boze geesten. In 1 Koningen 22 lezen we de geschiedenis van de profeet Micha, die tegenover de koningen Achab en Josafat profeteert dat Achab zal sterven in de strijd tegen de Syriërs. Micha zegt dan dat er een geest voor het aangezicht des Heeren stond, die van de Heere goedkeuring verkrijgt om een leugengeest te zijn in de mond van de valse profeten van Achab om de koning zo te overreden om te strijd met de Syriërs aan te gaan en te sneuvelen bij Ramoth in Gilead. Uit al deze voorbeelden blijkt duidelijk dat God regeert en dat satan buiten Gods toelating niets vermag.

Verschijselen van occultisme

Astrologie en horoscoop

In de astrologie, de sterrenwichelarij, gaat het erom dat uit de stand van de sterren bij de geboorte van een mens, conclusies getrokken kunnen worden omtrent het levensverloop.

Astrologie mag niet verward worden met astronomie, de wetenschappelijke bestudering van de hemellichamen.

Astrologen stellen op grond van geboorteplaats, -datum en -uur een horoscoop op. De hemel wordt in twaalf vakken verdeeld en elk daarvan heeft betekenis voor een bepaald onderdeel van het leven: bezit, huwelijk, kinderen, gezondheid, levenskansen, vrienden etc. De astroloog gaat na in welk vak een sterrenbeeld stond op het geboorteuur en leidt daaruit af, volgens oude boeken en tradities, door welke krachten de levensweg zal worden bepaald.

Een bekend voorbeeld zijn de horoscopen in veel kranten en tijdschriften. Het valt te vrezen dat de horoscopen in de gratis kranten die op stations en in de trein verkrijgbaar zijn en zodoende breed verspreid worden, gretig worden gelezen. Deze horoscopen zijn veelal zodanig vaag geformuleerd, dat er altijd wel een kern van waarheid in zit. Het gevaar is niet denkbeeldig dat, wanneer we regelmatig kennis nemen van onze horoscoop, we er toch in gaan geloven en ons er zelfs naar gaan gedragen! In dat geval kunnen we ook gaan denken dat de horoscoop in vervulling is gegaan en komen we in een vicieuze cirkel terecht.

Wij dienen ons hier dan ook verre van te houden. Alleen wanneer wij bekleed zijn met de geestelijke wapenrusting waarover Efeze 6 spreekt, kunnen wij staande blijven in de strijd met de geestelijke boosheden in de lucht. Paulus vermaant de gelovigen in Efeze dan ook: “Doet aan de gehele wapenrusting Gods, opdat gij kunt staan tegen de listige omléidingen des duivels” (Ef. 6: 11). Nodig is “het schild des geloofs, met hetwelk gij al de vurige pijlen des boven zult kunnen uitblussen” (Ef. 6: 16).

New Age

De laatste decennia heeft de New Age beweging veel van zich doen spreken. In de New Age-gedachte is de wereld in de loop

van de vorige eeuw overgegaan van het Vissen-tijdperk naar het tijdperk van de Waterman (Aquarius). De Vissen en de Waterman zijn beide sterrenbeelden in de Dierenriem of Zodiak. In deze gedachte is het tijdperk van de Vissen ingeluid door Christus. Dit tijdperk staat in het teken van de dood van Christus. De vis was immers het symbool van het christendom! Dit tijdperk wordt gekarakteriseerd door tranen en smart.

Het tijdperk van de Waterman daarentegen zal een fascinerende tijd zijn, vol van parapsychologische verschijnselen en gebeurtenissen. Dit tijdperk zal volgens de astrologen een gouden tijd zijn van vrede, harmonie, welwillendheid, internationale samenwerking en algeheel geluk op aarde. De bekende New Age muziek staat in ook in dit teken van harmonie, één zijn met de natuur en rustgevendheid.

Het harmonieuze tijdperk van de Waterman staat ook in het teken van het bovennatuurlijke, het mystieke. Vandaar ook de toegenomen belangstelling in de afgelopen decennia voor het occulte.

Hekserij

Hekserij is tegenwoordig weer 'in'. De heks is geen oud gebogen vrouwtje meer met een lange neus, zoals men zich in vroeger eeuwen een heks voorstelde, maar vaak een aantrekkelijke jonge vrouw.

Hekserij, tegenwoordig ook vaak aangeduid als 'wicca', is een vorm van religie, waarbij men terugkeert naar de natuur. Feitelijk is hekserij een verering van de natuurgoden. De mannelijke tegenhanger van de heks, de tovenaer, mag zich tegenwoordig in een grote belangstelling verheugen. Deze is vooral ontstaan door de boeken en films over de tovenaarsleerling Harry Potter.

De aantrekkingskracht van hekserij en tovenarij bij veel (vooral jonge) mensen, lijkt vooral te worden gevoed door belangstelling voor het bovennatuurlijke en het magische. De populariteit van wicca wordt bovendien bevorderd, doordat in de hekserij veel nadruk wordt gelegd op de bescherming van het milieu.

Waarzeggerij

Waarzeggerij is het voorspellen van de toekomst aan de hand van

bepaalde lichaamskenmerken (handlezen) of uit bepaalde voorwerpen. Helderziendheid is een bepaalde vorm van waarzeggerij. Helderziendheid kan ook een psychologisch aspect hebben. Ouweneel toont in zijn boek “Het domein van de slang” echter aan dat paranormale vermogens als helderziendheid praktisch altijd kunnen worden teruggevoerd op verbindingen met occultisme (hetzij bijvoorbeeld in de jeugd of in het directe voorgeslacht).

Waarzeggerij doet zich ook voor bij het lezen van de zogenoemde tarotkaarten. Tarot is ontleend aan een zeer oud boek van Egyptische oorsprong. De bedoeling is dat men deze kaarten kan lezen, naarmate ze in onderling verband komen te liggen en dat men zo iemands problemen kan oplossen en zijn toekomst voorstellen.

Het gebruik van het ouijabord of wel het ‘glaasje draaien’ is iets dergelijks. In een bepaalde jeugdcultuur wordt dit toegepast. Het gaat om een houten bord waarop in een buitenste cirkel de letters van het alfabet en in een binnenste cirkel de tien cijfers zijn aangebracht. In het midden plaatst men een omgekeerd glas of iets dergelijks, waarop de aanwezigen licht hun vingertoppen leggen. Het glas schuift van letter naar letter, waarbij het gewoonlijk onzin spelt, maar soms ook woorden en zinnen, vooral wanneer uitdrukkelijk de geesten worden aangeropen.

Vaak worden deze vormen van waarzeggerij als onschuldig gepresenteerd, maar in de praktijk is helaas al vaak gebleken dat wie hieraan meedoet steeds verder verstrikt raakt in de netten van de satan.

Het is vaak moeilijk om vast te stellen of bepaalde vormen van waarzeggerij berusten op bedriegerij of dat hier sprake is van een beangstigende realiteit.

In elk geval probeert de duivel de mens in zijn greep te krijgen en te houden, zodat geloof wordt gehecht aan wat de duivel voorspelt.

Spiritisme

Ook spiritisme is een vorm van occultisme. Het oproepen van en gemeenschap hebben met overledenen geschiedt meestal via een spreek-, schrijf- of oogmedium.

Een bekend bijbels voorbeeld is de tovenaress te Endor, tot wie Saul zich in wanhoop wendde, om de geest van Samuël op te roepen.

Een groot aantal spiritistische verschijnselen berust op bedrog. Toch is er in sommige gevallen werkelijk sprake van paranormale (bovennatuurlijke) gebeurtenissen. Ouweneel wijst er terecht op, dat deze paranormale gebeurtenissen niet betekenen dat het spiritistische geloof, dat overledenen zich door tussenkomst van mediums kenbaar kunnen maken, daarom juist is. Integendeel, de geesten die zich via de mediums manifesteren, zijn niet de geesten van overledenen, maar demonen, boze geesten.

Occultisme in de geneeskunde

Aan het onderwerp van occulte elementen in de geneeskunde is een apart hoofdstuk in deze bundel gewijd, zodat dit hier onbesproken kan blijven.

Duivelaanbidding in de popmuziek

Dat in bepaalde genres in de popmuziek het occulte wordt aangeprezen, is bekend.

Er zijn zelfs popgroepen die zich presenteren als dienaren van Satan.

Deze muziek wordt ook door reformatorische jongeren beluisterd!

Dit is overigens niet het enige gevaar van popmuziek. Dat muziek als zodanig in staat is mensen op te winden en te prikkelen is een wetenschap, die ook al in primitieve culturen bestond. De voornaamste functie van de muziek is daar het oproepen van emotie en actie. Bepaalde genres in de popmuziek lijken ook vooral tot doel te hebben om chaos te scheppen. Satan gebruikt popmuziek zodoende direct (door teksten waarin wordt opgeroepen om de duivel te aanbidden) en indirect (door muziek die door volume en ritme opzweept tot chaos) als instrument om zijn macht uit te oefenen. Door deze muziek wordt een toestand van extase opgeroepen, waarbij de verdoofde geest opengesteld wordt voor demonische invloeden, die via de persoonlijkheid van de zangers of via

de teksten die ten gehore worden gebracht of rechtstreeks via de muziek op de luisteraars worden uitgeoefend. Ouweneel schreef al in 1982: "Popmuziek komt uit de afgrond". In de 25 jaar daarna heeft de demonische invloed in de popmuziek zich nog veel openlijker en bruter gemanifesteerd. Popmuziek komt inderdaad uit de afgrond, maar verslaat onder jongeren, ook binnen de Gereformeerde Gemeenten, zijn duizenden!

Duiveluitdrijving of exorcisme

Bij duiveluitdrijving of exorcisme gaat het om het uitdrijven van de duivel met behulp van magische rituelen.

Bij antieke volken praktiseerde men exorcisme met behulp van magische formules, gewoonlijk samengesteld uit de namen van afgoden (demonen!) en magische rituelen boven de lichamen van de bezetenen. Ook de Joden schijnen een primitief soort exorcisme te hebben gekend. Dit blijkt uit een geschiedenis uit het (apocriefe) boek Tobias en uit de geschiedenissen van Flavius Josephus. We kunnen hierbij ook denken aan de geschiedenis van de zonen van Sceva, die beschreven wordt in Handelingen 19:13-17. Deze vorm van duiveluitdrijving is uiteraard iets geheel anders dan de uitwerping van de duivel door de Heere Jezus en Zijn discipelen (Matth. 8:28-34; Matth. 12:22; Matth. 15:21-28 enz. Zie ook Markus 16:17; Hand. 16:18).

De R.K. Kerk en de Anglicaanse Kerk kennen nog een officieel exorcisme. De protestantse kerken in ons land kennen geen officieel exorcistisch ambt of ritueel en geen uitdrijvingsdiensten. Wel hebben bepaalde predikanten de duiveluitdrijving gepraktiseerd en gepropageerd. In de jaren '70 en '80 van de 20^e eeuw was de hervormde predikant ds. W.C. van Dam een bekend exorcist.

Vrijmetselarij

Velen van ons zullen wel eens hebben gehoord van de beweging van de vrijmetselaars. Bijna niemand weet echter wat de vrijmetselarij precies inhoudt. Deze beweging is dan ook met veel geheimzinnigheid omgeven en deze geheimzinnigheid wordt ook bewust in stand gehouden.

De vrijmetselarij is een zogenaamde magische orde: een beweging waarin allerlei magische rituelen een grote rol spelen. Het officiële begin van de vrijmetselarij ligt in 1717 in Engeland, maar de feitelijke geschiedenis van deze orde is veel ouder.

Hoewel de orde van de vrijmetselaars zelfs bij veel van haar eigen leden vooral bekend staat als een charitatieve instelling, is het een occulte beweging. De vrijmetselarij kent verschillende rangen. De leden van de laagste rangen weten maar heel weinig van het werkelijk karakter van de orde. Uit publicaties van hogere leden van de vrijmetselarij blijkt echter dat zij sterk op het occulte gericht zijn en dat er zelfs een relatie bestaat tussen het satanisme en de vrijmetselarij.

Wellicht dat gemeenteleden die werkzaam zijn in het zakenleven of een vooraanstaande positie in het maatschappelijk leven innemen, worden uitgenodigd om kennis te maken met de orde van de vrijmetselarij.

Uit het bovenstaande mag duidelijk zijn dat een christen zich niet met deze beweging moet inlaten, ja, zich hier verre van dient te houden!

Wat zegt de Bijbel?

De Bijbel laat ons over de houding die we moeten innemen tegenover de occulte machten, niet in het ongewisse.

Enkele voorbeelden uit het Oude Testament

Leviticus 19:31: “Gij zult u niet keren tot de waarzeggers en tot de duivelskunstenaars; zoekt hen niet, u met hen verontreinigende; ik ben de Heere, uw God.”

Leviticus 20: “Wanneer er een ziel is, die zich tot de waarzeggers en tot de duivelskunstenaars zal gekeerd hebben, om die na te hoereren, zo zal Ik Mijn aangezicht tegen die ziel zetten, en zal ze uit het midden haars volks uitroeien.”

Deuteronomium 18:10: “Onder u zal niet gevonden worden, ... die met waarzeggerijen omgaat, een guichelaar, of die op vogelgeschrei acht geeft of tovenaar. Of een bezweerder, die met bezwering omgaat, of die een waarzeggende geest vraagt, of een dui-

velskunstenaar, of die de doden vraagt. Want al wie zulks doet, is de Heere een gruwel; en om dezer gruwelen wil verdrijft hen de Heere, uw God, voor uw aangezicht uit de bezitting. Oprecht zult gij zijn met de Heere, uw God.”

Het Oude Testament bevat bekende voorbeelden van het raadplegen van tovenaars, waarzeggers, sterrekijkers en guichelaars door heidense vorsten (Farao en Nebukadnezar).

Als Israël in Kanaän gekomen is, verdelgt Saul de waarzeggers en duivelskunstenaars (1 Samuël 28:3b).

Toch zijn er nog enkelen overgebleven, die kennelijk ook bekendheid genoten, want de knechten van Saul zijn op de hoogte van het bestaan van de waarzegster van Endor.

De geschiedenis die in 1 Samuël 28 beschreven staat, waar Saul via de tovenares te Endor contact probeert te krijgen met de overleden Samuël, is bekend. De kanttekenaren merken op dat Saul niet Samuël zelf ziet, maar een boze geest in de gedaante van Samuël, die de tovenares door haar duivelskunst doet opkomen. Als de tovenares Samuël ziet, bemerkt ze ook dat haar bezoeker Saul zelf is. De kanttekeningen merken op dat zij door ingeving van de duivel of anderszins verneemt dat Saul zelf haar bezoeker is. De kanttekenaren wijzen er vervolgens op dat Saul zelf “Samuël” niet ziet en dat hij, door middel van de tovenares, door de duivel bedrogen is. De tovenares is het medium tussen “Samuël” en Saul. Als hij zich voor de vermeende Samuël buigt, eert Saul, zo zeggen de kanttekeningen, de duivel zelf, in plaats van Samuël.

Uit Jesaja 8:19 blijkt dat ook in later eeuwen nog waarzeggers en duivelskunstenaars in Israël actief waren. Zo pleegt de goddeloze Manasse guichelarij en stelt hij waarzeggers en duivelskunstenaars aan (2 Koningen 21:6).

Het Nieuwe Testament

Tijdens de omwandeling van de Heere Jezus op aarde was de duivel bijzonder actief. We lezen vaak van door de duivel bezetenen. Christus is echter sterker dan de satan. Hij werpt de duivelen uit. Op Golgotha verplettert Hij satans kop.

Dat betekent echter niet dat de duivel nu geen macht meer heeft. In Handelingen 8:9 wordt de geschiedenis beschreven van Simon de tovenaars, die in Samaria met toverij de zinnen van het volk verrukte. Hij zei van zichzelf dat hij wat groots was en allen hingen hem aan, “van de kleine tot de grote, zeggende: Deze is de grote kracht Gods”.

In Handelingen 13:6 komen we de Joodse tovenaars Bar-Jezus tegen, een valse profeet. Deze bedrieger wordt door Paulus een kind des duivels genoemd.

In Handelingen 16:16 lezen we van een dienstmaagd, die een waarzeggende geest heeft, “welke haar heren groot gewin toebrengt met waarzeggen”. Deze waarzegster loopt Paulus met zijn metgezellen voortdurend achterna en roept: “Deze mensen zijn dienstknechten Gods des Allerhoogsten, die ons de weg der zaligheid verkondigen”.

Het gaat hier volgens de kanttekenaren om een van de waarzeggende boze geesten, die gewoonlijk, de mensen die hun om raad vroegen, antwoord gaven. Het gaat hier volgens de kanttekenaren om bedriegerij van de satan.

Deze boze geest wordt door Paulus uitgeworpen.

Ook in Openbaringen lezen we van de macht van satan. Het beest dat uit de aarde opkomt (Openbaringen 13:11) doet grote tekenen. Uiteindelijk worden het beest en de valse profeet, die door tekenen degenen die het merkteken van het beest ontvangen hebben, verleid heeft, in de hel geworpen (Openbaringen 19:20). Tenslotte is de overwinning van Christus op de satan volkomen en wordt de duivel in de hel geworpen (Openbaringen 20:10).

De belijdenisgeschriften

In Zondag 34 van de Heidelbergse Catechismus wordt bij de behandeling van het eerste gebod opgemerkt “dat ik, zo lief als mij mijner ziele zaligheid is, alle afgoderij, toverij, waarzegging, superstitie of bijgeloof, aanroeping van de heiligen of van andere schepselen, mijde en vliede”.

Opmerkelijk is dat de Catechismus toverij en waarzegging in een adem noemt met aanroeping van de heiligen. Ouweneel merkt op, zonder daarbij overigens naar de Catechismus te verwijzen, dat

“ernstige katholieken (...) niet doorhadden dat hun bidden tot overledenen in wezen niet van bepaalde spiritistische verschijnselen te onderscheiden viel. Heiligenverering en Mariaverering, vooral verbonden met mystieke meditatie over Maria en de “heiligen”, heeft ongetwijfeld velen ongemerkt onder de ban van het spiritisme gebracht”.

Guido de Bres merkt in artikel 12 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis op, “dat de duivelen en boze geesten alzo verdorven zijn, dat zij vijanden Gods en alles goeds zijn; naar al hun vermogen als moordenaars loerende op de Kerk en een ieder lidmaat van die, om alles te verderven en te verwoesten door hun bedriegerijen; en zijn daarom door hun eigen boosheid veroordeeld tot de eeuwige verdoemenis, dagelijks verwachtede hun schrikkelijke pijnigingen.”

Wat is hierbij voor de ambtsdrager van belang?

In de prediking, op de catechisatie en in het pastoraat zal aandacht besteed moeten worden aan de gevaren van het occulte. Dit betekent dat gewaarschuwd moet worden voor het raadplegen van horoscopen en het lezen van bladen en tijdschriften waarin horoscopen zijn opgenomen. Ook het raadplegen van horoscopen enkel uit nieuwsgierigheid, zoals vaak wordt aangevoerd, kan gevaarlijk zijn. De duivel kan dit gebruiken om mensen in zijn macht te krijgen. Verder dient gewezen te worden op de gevaren van popmuziek. Sommige popmusici geven openlijk toe de duivel te dienen en op weg te zijn naar de hel.

Het is ook belangrijk om tijdens de catechisatie alert te zijn op signalen van jongeren die belangstelling hebben voor occulte gelegenheden of soms ook worstelen met deze zaken. Gewaarschuwd dient te worden voor occulte spelletjes, die op het eerste gezicht onschuldig lijken, maar die uiteindelijk soms letterlijk levensgevaarlijk kunnen zijn.

Het is verder zeker niet overbodig om te waarschuwen voor het gevaar van het lezen van occulte boeken en het bekijken van occulte films. Het is te vrezen dat de boeken en films over Harry Potter ook door jongeren en wellicht zelfs ook ouderen binnen de Gereformeerde Gemeenten gelezen en bekeken worden. In dit ver-

band is het niet overbodig te waarschuwen voor boeken met een ogenschijnlijk positieve boodschap, die echter gevaarlijke kanten heeft, zoals de ‘theologische thrillers’ van Peretti.

Tenslotte kan het in de ambtelijke praktijk voorkomen dat de ambtsdrager mensen ontmoet die vanuit het verleden occult belast zijn. Dit kan tot ernstige (psychische) klachten leiden. De ambtsdrager zal moeten proberen hierover met betrokkene in gesprek te komen en zal ook in zijn of haar bijzijn deze nood aan de Heere in het gebed mogen voorleggen. Verder is het belangrijk dat de ambtsdrager er bij betrokkene op aandringt om hulp te zoeken bij een psycholoog of psychiater van een betrouwbare hulpverleningsinstelling uit de gereformeerde gezindte (bijvoorbeeld Eleos). In dit verband dient gewaarschuwd te worden voor sommige hulpverleners uit de “evangelische hoek”, die de duiveluitbanning of exorcisme praktiseren.

Laat ook in de pastorale gesprekken over deze problematiek de vermaning van de apostel Petrus de leidraad mogen zijn: “Zijt nuchteren en waakt; want uw tegenpartij, de duivel, gaat om als een briesende leeuw, zoekende, wie hij zou mogen verslinden; dewelke wederstaat, vast zijnde in het geloof, wetende, dat hetzelfde lijden aan uw broederschap, die in de wereld is, volbracht wordt” (1 Petrus 5:8 en 9).

Literatuur

Hall Lindsey, *Satan leeft onder ons*. Uitgeverij Novapres, Laren, Tweede druk 1972

Dr. W.J. Ouweneel, *Het domein van de slang*. Uitgeverij Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, Tweede druk 1982

J.J. de Jong, *Occultisme*, uitgave van de Jeugdbond van de Gereformeerde Gemeenten, 1996